

Тетяна Люта,

доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»,

канд. іст. наук

КИЇВ НА СТАРИХ МАПАХ СВІТУ

Одна з відомих київських міфологем про київську Троя бере свої початки в ті самі часи, коли європейське Відродження починає «просторове конструювання» не тільки у сфері літератури та живопису, але і в географічних уявленнях. Відкриття Америки і нанесення її на перші друковані мапи Світу хронологічно співпало з появою Києва на цій «масовій» друкованій продукції, призначеній для широкого кола читачів.

Тема пошуків античних коренів київського минулого яскраво представлена у сучасного дослідника цієї теми Олени Русиної¹ і може лише бути додана окремими сюжетами з історії видань карт, де унаочнилися багато з яких античних «реалій», схожих на «троянські витюки» історії давнього Києва. Київській православній традиції належить міфологема Київ – Срусалим², Київ – Вавилон, та багато інших сюжетів та ідей, пов'язаних з прозивними іменами біблійної символіки, які в той чи інший спосіб відповідають ідеям і змісту багатьох пам'яток мапографії часів Відродження.

Знаменитими римськими перевиданнями атласу мап Клавдія Птолемея 1507 та 1508 років, було видано 33 карти, які вперше репрезентували абрис берегів Нового Світу, – поруч у цьому виданні була представлена вся територія сучасної України: європейська Сарматія та Херсонес Таврійський; нанесені міста Ольвія, Феодосія, Патікапей, інші географічні реалії причорноморських теренів. Саме на цих мапах було зазначено

¹ Олена Русина. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К., Л., 2004. – Т. 1. – С. 675–687.

² Pelenski J. The Contest for Legacy of Kievan Rus'. – NY, 1998. – P. 128; Яковенко Наталя. Паралельний світ. Розділ: Символ «Богохранного града» у пам'ятках київського кола (1620–1640 роки). – К. : Критика, 2002. – С. 296–310.

Птолемеїв вимір положення гирла Дніпра у 57 градусів 30 минут (довготи) – 48 градусів 30 минут (широти)³.

Ці вирахування слугували за репери видатному нюрнберзькому картографу Конраду Целтису⁴ – німецькому гуманісту близькому до наукових кіл Краківського Ягеллонського університету, який у кінці XV ст. намагався визначити точне географічне положення Нюрнберга на підставі географічної сітки карт Птолемея: «Паралель Нюрнберга, що пролягає також через гирло Дніпра і знаходиться у Сьомому кліматі, що виникає через кривизну Землі, дає 49 градусів і кілька минут від екватора та має день довший за 16-ть годин...»⁵.

Сильван Бернард, який видав за Птолемеєм карту Європи на 26-ти аркушах у Венеції 1511 року⁶, серед них «*Octava Evropaie tabula*» – мапа теренів України, – наслідував грецьку традицію найменування Дніпра *Borysthenes f.* На пам'ятці було зображено *Azagarium* на місці розташування Києва. Цю назву міфічного «Азагоріума» відомий киевознавець Микола Закревський відзначив як данина «египетському

³ Античная география. Составитель проф. М. С. Боднарский. Москва, 1953. Переклад В. В. Лагышева. (Internet : <http://www.pereplet.ru/gorm/almagest/geogr.htm>) Античні «реалії» Птолемеєвого надбання зазначені за цитатою з цього видання: «Часть реки Борисфена у озера Амадоки лежит под 53°30' – 50°20', а самый северный исток реки Борисфена под 52° 53'... Амадока горы 55° – 51°... Гора Карпат, как сказано 46° – 48° 30'... Ниже поворота реки Танаиса расположены: Александровы алтари под 63° – 57°... Кесаревы алтари 68° – 56° 30'... 28. По реке Борисфену: Азагарий (Азагарий) 56° – 50° 40'... Амадока 56° – 50° 30'...».

⁴ Conrad Celtis (1459–1508 pp.) вчився у Кьольнському та Гайдельберзькому університетах. Універсалізм Целтиса виявився крім наукової діяльності у поетичній ліриці. Один з його творів носить суто географічну ознаку Чотири книги елегій кохання відповідно до чотирьох сторін Німеччини. Целтис завершив свою освіту у Краківському університеті, де познайомився з працями видатного польського математика і астронома Войцеха Брузевського автора карт польських земель. Целтису належить також інформаційне забезпечення частини знаменитої «Хроніки світу» Хартмана Шеделя (1493 р.) про Сарматію, де описано природу і особливості регіону, що включав сучасні західноукраїнські землі.

⁵ *Iwanczak Wojcech*. Do granic wzobrazni: Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku. – Warszawa, 2005. – S. 32. Цитата за: *A. Werminghoff, Conrad Celtis*. – S. 147 n. : «Urbs parallellus, quietper Boristenis fluvii hostia ducitur, et latitudo septimi climatis, quae ex terrae devexitate accipitur, quadraginta novem partibus et aliquot minutis abaequatore abest ...».

⁶ *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – С. 12–13.

географу» Птоlemeю і переклав як «Загорье»⁷. Насправді ця назва відповідає Птоlemeєвим розташуванням міст за течією Дніпра. Крім вказаного *Azagarium* а Птоlemeй зазначає місто *Amadok*, – назва, що надалі означатиме озера на теренах Сарматії. Ця «птоlemeєва географія» ще довго використовувалась у картографічній практиці Західної Європи.

Серед зображень найраніших збережених світових мап Київ зустрічається на карті продовжувача Птоlemeєвої традиції, арабського картографа, що жив і працював при дворі норманського короля Сицилії Роджера II, Абу-Абдаллага Мухамеда аль-Ідрісі (1099–1164)⁸. Так стверджувати дозволяє обставина, що в основі його робіт лежить мережа довгот і широт, запроваджена великим античним картографом. Аль-Ідрісі використав цю систему задовго до того, як європейці «відкрили» Птоlemeя. Адже арабська традиція відвідування та нанесення на мапи теренів України відома як мінімум від 820-х років. Аль-Хорезмі Мухаммад ібн Міфа створив мапу світу в якості ілюстрацій до свого твору «Книги картин Землі»⁹.

В кінці IX ст. Аль-Джайгані, везир Саманідів, володарів Харасана у «Книзі доріг для пізнання держав» написав про три племена русів: «...з русинів, що мешкають ближче до Булгара, їх володар живе в місті Куяб... Мешканці їздять в торговельних справах до Куяба. Але ніхто досі не сказав, щоб який чужинець поїхав туди... бо кожного чужинця, який туди поїде, зараз вбивають»¹⁰. Невідомо, чи був при цьому творі картографічний додаток, але послідовність і організація матеріалу говорить на цю користь. Так само як і у відомих описах мандрів Ахмеда ібн Аббаса ібн Фадлана, члена посольства халіфа Муктадира до волзьких болгар у 920-х роках¹¹.

Можна з впевненістю повторити слідом за багатьма дослідниками творчості Ідрісі, що норманські королі Сицилії навчалися географії за

⁷ Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – С. 149.

⁸ Полотнюк Я. І. Давня Русь на арабській карті XII ст. // Жовтень. – 1980. – № 9. – С. 110–114; Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. – М., 1999. – 251 с.; Майже повний огляд історіографії карти Аль-Ідрісі на сайті Юрія Ткаченка: <http://idrisi.narod.ru>

⁹ Абу Абдаллах (або Абу Джафар) Мухаммад ібн Муса ал-Хорезмі (нар. бл. 783; помер бл. 850 р.) Видатний арабський вчений-універсаліст, жив і працював у Багдаді. Брав участь у вимірюванні довжини градуса меридіана для уточнення величини округлості Землі, віднайдену ще у давні часи. Було вираховано значення дуги 1°, наближене до сучасних 111 км. Мандрівник, автор «Kitab surat al-ard» – «Книги картини Землі». (Багров Л. История русской картографии. – М., 2005. – С. 29.)

¹⁰ Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 14.

¹¹ Багров Л. История ... С. 31–32.

арабськими картографічними джерелами, що у свою чергу використали знання античних картографів. Перші уявлення про місцезонашування теренів Русі та Києва вони так само сформувавши за цим джерелом. Можна лише гіпотетично інтерпретувати арабські назви давньоруських міст наведені того ж самого Ідрісі: Манкерман, Київ (*Київ*), Безразлав (*Переяслав*), Канів, Баразула (*Березань?*), Тарибула (*Трипілля*), Галісія (*Галич*).

В часи правління турецького султана Баязида II, експансія Османської імперії поширилася Середземним і Чорним морями. На початку XVI ст. спостерігається створення спеціалізованих карт за різними призначеннями. Відома турецька традиція створення атласів морських мап. Знаменитий турецький адмірал Пірі Рейс уклав атлас турецьких володінь «Бахріє», який містив мапи призначені у першу чергу для військово-політичних цілей. Яким би пізнавальним або естетичним не здавалися їхні зовнішні вигляди цих мап – всі вони містять стратегічну інформацію про порти та берегову лінію репрезентованих земель. Спеціальних карт воєнних кампаній збереглося вкрай мало через цілком таємне призначення, – у більшості випадків вони дійшли до наших часів у рукописному вигляді, і звісно, – в одному рідкісно збереженому примірнику.

На кінець XV ст. припадає поява такої рукописної карти турецького походження із спеціальним зображенням українських теренів Речі Посполитої – територій вздовж течії Дніпра з проектом підірвання дніпрових порогів. Ця цікава пам'ятка, від часу її віднайдення Левом Багровим у зібраннях Топкапи до 60-х років минулого століття, викликала велику дискусію серед науковців-картознавців. Автором її визнано Кулакути Морали Еліяса, – без сумніву, людину з високих військових кіл султанського оточення, який за традицією османського військового радикалізму створив карту перспективної воєнної акції із зухвалою пропозицією захоплення Києва «так, що у військ султана кров носом не піде...». Суть кампанії полягала у тому, аби відомі Дніпрові пороги були підірвані порохом вибухівками для зручного проходження турецьких кораблів. Головним об'єктом захоплення вказане місто, що за своїми абрисами нагадує Київ. Однак відсутність будь-яких експлікацій на цій пам'ятці зробило питання атрибуції цього джерела вкрай дискусійним.

Перший переклад експлікації цього джерела з турецької на англійську зробив професор Упсальського університету Х. С. Ніберг. Цитуючи цей переклад, публікатор джерела Х. Кьохлін вважав, що на карті зображена зона Озівського моря. Однак, дві статті польського дослідника Зигмунда Абрагамовича однозначно поклали край визначенням цих теренів і зрештою

підтвердили зображення українських земель, а головний їхній об'єкт – Київ¹². Така анонімність об'єктів та відсутність будь-якого територіального зазначення багатьох років не давали певності визначення зображеного місця. Однак не легшою є ситуація з наявністю, варіативністю та «міграцією» хороніма «Русь» на світових мапах. Від перших відомих мап «Russia, Rossia, Ruthenia» з'являється на просторах Європи і починає «рухатись» з півночі на південний захід.

З цього приводу показовими є карти скандинавського походження. Можна говорити про детальне зображення північних теренів на ісландській карті першої половини XIII ст.¹³ У Північній Європі автор розмістив написи «Skithia, Frigida (холодна земля), Egonei (має бути egonei – блукаючі, тобто кочовики), Kjo». На півночі, де зображено «Norvegie», розміщений напис «Gautland – Rusia». З приводу невідомого розташування «Русі» саме на півночі Європи (біля радіуса північного-північно-західного вітру) свідчить тотожність назви Русь з «рутенами» (rutheni) на Ебсторфській карті близько 1235 р., – племені, що мешкало у Аквітанії, – це підтверджено текстом Гервасія Тільберійського, основного джерела Ебсторфської карти: «На півночі, починаючи від ріки Танаїс, першою областю Європи буде Нижня Скитія, вона поділяється на Аланію, Готію та Скандинавію. Потім широко до океану простирається Рутенія, Полонія, і Дакія (мається на увазі Данія. – *Т. Л.*), а між ними острови»¹⁴.

Про знання Києва у XIII ст. у Західній Європі свідчить інформація Ебсторфської мапи (1236 р.). Тут зображене місто на березі ріки. Розташування цього регіону під правою рукою Христа навряд чи може бути якимось чином тлумачене крім його явного маргінального місцеположення, враховуючи ту обставину, що центром композиції карти є зображення Єрусалима.

Джерело Ебсторфської карти – опус «Otia Imperialia» («Імперські розваги») згаданого англійського хроніста з Тільбарі, в якому, описано

¹² Посмертне видання роботи автора: *Abrahamowicz Z.* Stara turecka mapa Ukrainy z planem wysadzenia Dnieprzanskich porohow i ataku floty tureckiej na Kijow // *Studia historyczne. Kwartalnik. Rok XLIV.* – 2001. – Zeszyt 1 (172). – S. 3.

¹³ *Мельникова Е. А.* Древнескандинавские географические сочинения. – М., 1986. – http://ulfdalir.narod.ru/literature/Melnikova_E_Geography.htm; *ї ж.* Образ мира: географические представления в Западной и Северной Европе. V–XIV века. – М., 1998. За Мельниковою, легенда зберігання оригіналу: Reykjavik, Stofnun Arna Magnussonar, GKS 1812, 4°, f. 5v–6v; D–253.

¹⁴ *Чекін Л. С.* Картография христианского средневековья VIII–XIII вв. – М., 1999. – С. 64–66.

розташування Києва на шляху «з варяг – у греки», на березі однієї ріки разом з Новгородом, Полоцьком, Смоленськом. Тотожно давньо-скандинавським текстам Гервасій свідчив: «Гардаріки знаходяться на сході Європи. Там Київ, Новгород, Полоцьк і Смоленськ». Оригінал цієї мапи був втрачений під час бомбардування Ганновера у 1943 р., однак, його ще вдалося дослідити відомому історичному картографу Леву Багрову¹⁵, під час досліджень походження Русі на неї посилався Омелян Пріцак¹⁶.

Ще одну складову цієї карти запропонував до розгляду німецький дослідник А. Вольф, активно підтриманий сучасним дослідником Леонідом Чекіним¹⁷. Він наклав на карту генеалогічне древо роду брауншвейського герцога Оттона Дитяти і запропонував розглядати підбір міст Центральної та Східної Європи на зображенні карти як комплекс місць мешкання родичів Оттона. Більше того, цей підбір міст відповідав сімейній ситуації Оттона на 1239 р. Київ тут асоціюється в рамках гіпотези Вольфа про біографію бабки Оттона – Інгеборг.

Із збережених ісландських мап назва Києва – *Kiuc* – повторена у сази про Тидрека Бернського, хоча традиційно у давньоскандинавській писемності вживана назва Києва – *Kaenugardr*¹⁸.

У часах середньовіччя Київ традиційно зображувався на картах, призначених для інтелектуального пізнання – достатньо рідкісних джерел минулого, таких як згадана Ебсторфська мапа, або Херефордська вівтарна карта (1290), що знаходилася у Херефордському соборі в Англії. На ній зазначено – ріка Данапер. Окрім того напис «Ця Дакія – є Русія» – данина скандинавській традиції ознаки Данії, Русі біля Готланда¹⁹.

Все частіше, однак, зображення міста зустрічалось на картах

¹⁵ <http://www.landschaftsmuseum.de/Bilder/Ebstorfl.htm>; *Багров Л.* История... – С. 272; *Чекін Л. С.* Вказ. праця. – С. 136–152.

¹⁶ Інші складові інформаційної основи цього картографічного джерела були запропоновані Пріцаком: *The Origin of Rus.* Cambridge (Mass.) – 1981. Vol 1.

¹⁷ *Чекін Л. С.* Вказ. праця. – С. 138.

¹⁸ У давньоскандинавських королівських сагах було закріплене уявлення про Хольмгард (тобто Новгород) як столицю Гардаріки: *Джаксон Т. Н.* Четыре норвежских конунга на Руси. – М., 2000. – С. 27; *ї ж.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). – М., 1993. – 303 с.; *Древнерусские города в древнескандинавской письменности / Сост. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон.* – М., 1987. – 210 с.

¹⁹ *Багров Л.* История... – С. 41; *The Hereford Map: A Translation of the Legends with Commentary / By Scott D. Westrem; Terrarum Orbis: History of the Representation of Space in Text and Image / Edited by Patrick Gautier Dalche.* – Turnhout, Belgium: Brepols, 2001. – www.brepols.net

мандрівних «*itineraria picta*» разом з описами чи то купецьких, чи то воєнних місій. Активне зображення Києва на європейських картах в часи розвитку картографії було досить поширеним явищем, аж таким, яким відомий знавець турецької карти України Зигмунт Абрагамович вважав, що «взагалі не заслуговує на увагу»²⁰. Однак, така практика, як свідчать джерела, мала свій поступ і формувалась на підставі певної традиції передачі зображення міста на просторах земель Європи – з одного боку, та інтерпретації цієї інформації укладачами карт, які самі, як правило, не мандрували, з другого – на основі щоденників мандрівників-очевидців, які описували побачене у «*itineraria scripta*». Описи міста у нотатках подорожей, щоденниках і подібних джерелах інформації є цікавими й унікальними у своєму роді, оскільки відповідають певним періодам розвитку міста. Часто-густо наведені свідчення ранніх авторів таких як, наприклад, Тітмар Мерзебурзький, у свою чергу певним чином були спотворені під час перевидань або звичайних запозичень пізнішими авторами. Подеколи неадекватні переклади призводили до викривлених тлумачень або легендарних залишків «рудиментів» старих текстів, таких, як наприклад, легенда про «Синеуса і Трувора», про 400 київських церков і т. п.²¹

Численна кількість морських рукописних мап – портоланів виникає у цей період у країнах і землях, що активно вели морську торгівлю в межах Середземного та Чорного морів. Так відома ціла низка італійських та каталонських портоланів, які у той чи інший спосіб зображують внутрішні терени українських земель, у тому числі міста. З 1339 р. відомий Портолан Анжеліно Дульсерта, центром зображення якого було Чорне та Середземне морів²², тільки текстуально зазначав «Ruthenia» з абстрактними містами на правому березі ріки. Трактат Франческо Балдучі

²⁰ *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Руси и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. II. – М., 2000. – С. 27. Посмертне видання статті Зигмунта Абрагамовича: Stara turecka mapa Ukrainy z planem wysadzeniadnieprzanskich porohow i ataku floty tureckiej na Kijow // Studia historyczne. Kwartalnik. Rok XLIV. – 2001. – zeszyt 1 (172). – S. 3–23.

²¹ Без коментарів залишився цей відомий казус перекладу про «Синеуса і Трувора» у: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 36. Пор.: Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 1999. – Гл. IV, 1.5.

²² http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Map_of_Angelino_Dulcert_cropped.jpg

Пеголотті «*Практикум торгівлі*», записи массаріїв Кафи, портолани Граціозо Бенинкази²³, Конте Фредучі, Пьетро Весконте²⁴, атлас Андреа Бьянко²⁵ – ці зразки карт свідчать про «просування» у світовій картографії інформації про землі Руси. Зрештою рукописна мапа світу Фра Мауро 1459 р. передає зображення міста разом з кількома варіантами написання назви Русі²⁶.

Унікальною пам'яткою серед рукописних мап світу є карта Світу Генріха Мартеля (Германуса) 1490 р., що зберігається у бібліотеці Єльського університету. Її автор є також рукописної копії «Географії» Птолемея з 13 картами, три рукописні копії «*Insularium illustratum*»²⁷. Фактично Германуса можна назвати примітним автором серед картографів рукописних мап, коли нарівні з унікальними пам'ятками уже функціонували тиражі видань карт Птолемея.

1472 року в Аусбурзі вийшла перша в світі книга, що мала друковану мапу – праця біскупа з Севільї Ісидора «*Etymologiae...*», яка містила алегоричну карту світу. Від того часу більша частина картографічного спадку збереглася переважно у друкованому вигляді, лише, відповідно до

²³ *Гордеев А. Ю.* Карти-портолани XII–XVIII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. – К., 2009. – С. 95–96.

²⁴ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/World_map_pietro_vesconte.jpg

²⁵ <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/99/Biancomap.jpg>

²⁶ <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/Fra-MauroDetailedMap.jpg>; *Багров Л.* История картографии. – М., 2004. – XLII. Тут подано місце зберігання оригіналу: Венеція, бібліотека Марчіана. Я – № 13. Два дослідники мапи Фра Мауро вказують на різні ознаки цієї мапи: Боряк Г. В. у статті Гійом де Боплан: «Це давнє місто розмістилося на плато...» Київ на картах XV–XVIII ст. // Київ. – 1985. – № 1. – С. 148–156. Стверджує, що карта містить зображення двох Києвів. З ним дискутує Філюшкін А. (Как Россия стала для Европы Азией? – Ab Imperio. 2004, 1.), який зазначає, що «Среднее Поднепровье с Киевом (Chio -?) на карте обозначено как провинция Рахан» В останній роботі автор припускається низки помилок, у першу чергу пов'язаних з тлумаченням хороніма «Русь» і вживаннях його на мапах Світу. В цьому сенсі дуже важлива робота Калени Угрина «La Notion de «Russie» dans la Cartographie Occidentale (XVI–XVIIIe siècle)» (Institut Ukrainien des Sciences Economiques. – Paris; Munich, 1975. – 144 с.), не була відома петербурзькому історіку. Авторка у короткому резюме зазначила про типові помилки тих, «що хочуть розглядати «російську проблему» і в результаті доводять до помилкового поняття Русі і Росії взагалі» (с. 142).

²⁷ *R. A. Skelton.* Looking at an Early Map. – University of Kansas Libraries, 1965. – 32 p.; *Багров Л.* История... С. 289; *Bagrow L.* Nikolaus Germanus // A. Ortelii Catalogus Cartographorum, cz. 2. – Gotha, 1930. – S. 33–37.

технології створення карт: спочатку дереворитів, потім мідьоритів.

У 1478 р. Якобом Ангелусом²⁸ була видана карта видатного німецького гуманіста, кардинала Миколая Кузанського (Миколай Крифтс, Кребс) «Nova Europe Tabula», в якій як ніколи до цього часу давалася детальна інформація про географію українських земель: «15 paralelles Per Boristen, Kiowiusa, Tiras (як населений пункт. – Т. Л.), Aciaces Flu, Mons Karpatos, Russia Alba, Volhinia, Podolia, Pokutze»²⁹. Регіональна українська хоронімія разом з такими значними етнонімами як Русь, Біла Русь «вриваються» в контексти європейських атласів і дають абсолютно визначену локалізацію теренам Руси-України. Подібно до європейської практики зображення регіональних особливостей, наприклад в часи діяльності великого Себастьяна Мюнстера, коли його заклик надсилати йому матеріали з різних кутків Німеччини для його «Космографії» виявився колосальним доробком німецьких картографів, які створили більш ніж 25 окремих регіональних карт, – у Кузанського така насиченість об'єктів Східної Європи, в тому числі топографічна інформативність українських земель, «видає» його автора, що добре знався на слов'янському матеріалі і знав про регіональні етнотопоніми, а головне – передав їхнє звучання так, як це тоді вживалося у місцевому повсякденні, зокрема щодо назви Покуття, яку він не зміг латинізувати.

Хронологічно події відкриття Нового Світу цілком захоплювали європейське середовище створювачів мап. Однак, була ще одна тема цікава для картографування – очікування 1500-ліття, як кінця світу і відповідні рефлексії християнського суспільства щодо рятівних прощ до святих місць. Географами та граверами німецької школи була створена мапа-дереворит шляхів паломників від данських країв до Риму. Пунктиром на мапі було зазначено шляхи і зупинки європейськими містами на шляху до Святого Петра (орієнтація з півдня на північ). Знаменною ознакою цієї мапи є представлення на цій мапі годинника Етцлауба – орієнтаційного компаса, лімб якого поділявся на змінні за величиною сегменти за ходом сонця. Мапа також мала градусну сітку.

²⁸ Нам була доступна репродукція у виданні: Българските земли в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов. – София, 1986. – Табл. 2, (47x35); В. Кордт у «Материалах по истории русской картографии» (Вып. II, 1910. – С. 8–9) зазначає, що оригінали мапи втрачено. У даному разі йдеться про більш раніший невідомий Кордту варіант мапи, ніж поданий у «Материалах...»: Хронологія видань і рукописних копій та використань карти Кузанського XV ст.: 1478 (Ангелус), 1490 (Германус), 1493 (Мюнцер).

²⁹ Там само.

Початок XVI ст. (1506 р.) ознаменований виходом у світ низки картографічних пам'яток, які детально репрезентували українську місцеву географічну мережу, включно з регіональною топонімією. У 1506 р. вийшла у світ Карта світу Джовані Матео Контаріні³⁰, гравійована Франческо Розеллі. Перспектива карти (з півночі) дозволила представити терени України і Київ на Євразійському континенті.

З 1507 р. у Римі здійснювалася робота над виданням Птолемеєвої «Географії» Мартин Вальдсеємюллер (Илакомілус) на Карті світу, гравійованій на дереві на 12-ти аркушах: загальну характеристику якої можна відзначити особливим акцентом на географії Східноєвропейських теренів, – зображено Київ, попри дрібне мірило оригіналу – це варто зауваження для хронології «присутності» Києва на дрібномасштабних картах світу³¹.

Того ж року Марко Беневентано видав мапу Середньої та Східної Європи на замовлення Євангелісто Тосіно. Карту цих теренів редагував Бернард Ваповський з попереднього зразка мапи Миколая Кузанського «*Tabula moderna Polonie, Vngarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithvanie*»³².

Принаймні саме завдяки Бернарду Ваповському частина земель Русі у цьому виданні отримала більш детальну номенклатуру порівняно з попередніми зразками європейської картографії. Цікава для нас легенда цієї карти виглядає наступним чином: *Podolia, Russia, Russia* (біля *Sambor*), *Russia Alba sive Moskovia, Dukatus Moskovia, Neper, Boristenes fl., Kyow, Kanyof, Chercasy*³³.

Ім'я Бернарда Ваповського³⁴ належить до плеяди найвідоміших європейських вчених, хроністів-географів та астрономів. З роду Ваповських герба Нечуя³⁵ з Радохоничів та Ваповичів (Вапівців) на Перемишльщині Бернард здобув освіту у Краківському університеті, навчався у Адальберта

³⁰ Багров Л. История... – Табл. LX.

³¹ Там само. – Табл. LXI. Збереження – Замок Вольфегг, Німеччина.

³² Там само. – Рис. 16. Перевидання карти Миколая Кузанського «*Tabula Moderna Sarmatie Eyr. Sive Hungarie, Polonie, Russie, Prussie et Valacie*» у 1520, 1522, 1525, 1535 роках так само несло традицію Птолемея, хоча і досить модернізовану на той час.

³³ *Czeslaw Chowaniec*. The first geographical map of Bernard Wapowski // *Imago mundi*. – Vol. XII. – P. 59–64; *Birkenmajer L.* Marc Beneventano, Kopernik, Wapowski // *Rozprawy Wyzd. Mat. Przyd. Akad. Um. Ser III, vol. I, part A*. – Krakow, 1901. – S. 134.

³⁴ Дати життя точно не встановлені – народився бл. 1450 або 1470 р., помер 1535 р.

³⁵ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Т. IX. – S. 226.

Брузевського, обіймав високі посади в ієрархії католицької церкви: був каноніком і кантором гнєзненським, при дворі папи Юлія II титулований «subicularii et protonotarii apostolici». Після повернення до Польщі був королівським секретарем. Ваповський продовжувач відомої Хроніки Яна Длугоша – описав події 1381–1463 рр., 1480–1535 рр.³⁶ на доповнення подій Королівства Польського.

По поверненню до Польщі спорядив велику мапу Польщі у мірилі 1:1000 000, а також мапу країн Східної Європи у мірилі 1:2900 000. Обидві були видані у Кракові Флоріаном Унґлером³⁷ 1526 р. Серед номенклатури мапи: Russia (двічі), Podolya, Kyoviae та Kyiouia eratus. Крім Києва на мапі зазначено Neper, Boristenus, Visigrod, Caniov, Czercasi Чорнобиль, та багато інших населених пунктів. Ваповському належить створення картографічної основи тогочасного слов'янського світу – українських земель у тому числі – включно із землями Московії, що надалі копіювалися у багатьох виданнях мапографічних пам'яток Європи впритул до часу створення карт Гійома Левассера де Боплана. Східний географічний кордон Європи завдяки Ваповському був посунутий до Азова, що було прийнято європейською картографією до нових часів. Крім того, Ваповський уточнив абрис берегів Чорного моря, через що увесь вигляд Європи набув більш точних форм. Таким чином в особі Бернарда Ваповського зійшлися знання європейського Заходу, цілком базовані на Птолемеєвій основі та реалії Східної Європи, вперше ним зазначені.

Найбільш відомим мапографічним виданням XVI ст. є безперечно «Theatrum Orbis Terrarum» Абрахама Ортеліуса, випущено у світ 1570 р. Воно містило 70 карт на 53 аркушах здебільшого роботи Франса Хогенберга. Це видання несло не тільки наукову цінність знань про землі світу, але й було мистецьки довершеним. Подальші перевидання Театру земель видавалися з доповненнями – «Additamenta», «Paregon» – загальна кількість авторів сягала уже 87-ми чоловік, згодом – 94-х. Видання 1598, 1601 рр. було збільшене до 121 карти і стало результатом роботи 183-х авторів³⁸.

Взоруючи на видання хронік, дотичні до історії Польської Корони, і які були створені на заході – *Полонія* Мартіна Кромера, *Опис європейської*

³⁶ Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. Krakowskiego. 1480–1535 / Wyd. Komisji histor. Akad. Umiej. W Krak. T. II. – Kr., 1874. Передмова.

³⁷ Багров Л. История... – С. 195, 267.

³⁸ Багров Л. История... – С. 206, табл. ХСІІ; Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992. – С. 164.

Сарматії, Олександра Гваньїні, польські автори Ян Длугош, Бернард Ваповський і, зокрема, Станіслав Сарніцький³⁹ створили власні твори, що нині розглядаються як цілком окремі твори історичного реконструювання. Хроніст і письменник, вчений і політичний діяч, діяльність якого припала на часи правління короля Стефана Баторія, Сарніцький доклався не тільки до картографування теренів України, але й до детального переліку населених пунктів, історії їх виникнення, зазначення етимології і багатьох інших подробиць, цікавих європейському читачеві. Серед них чільне місце займає зображення Києва. Основній роботі Сарніцького: «*Annales, sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum*» 1587 р. передувала праця «*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia...*» видрукована у 1585 р. Цей опис королівства мав перевагу відносно попередніх хронік у тому, що був цілком побудований на статистичній інформації, отриманій королівськими ревизорами в ході люстрації Руського та Подільського воєводств 1576 р. Найцікавішою частиною Опису є той античний контекст, який був відомий Сарніцькому, – а відтак і кожному освіченому читачеві, – території Скіфії та Сарматії.

Сарніцький спинається у вступі на згадках про три античні народи, що мешкали на цих теренах, зокрема «костобоків», що мешкали при р. Бозі (Бузі), вичитаних ним у Корнелія Тацита. «Бесів» він поселяє в районі Бескид. При встановленні місця розташування Білгорода Сарніцький дає критичні зауваження з посиланням на попередні хроніки, зокрема Мартіна Кромера *Polonia*, звинувачуючи його у незнанні території, а разом сам припускається помилки називаючи Білгород Кафою. Так само з критичним запалом Сарніцький подає античні назви Богу та Дніпра, розлого дискутує з Геродотом та Птолемеєм. Посилаючись на матеріали люстраторів у частині опису Дніпра він наводить спростування пануючої думки попередників «помилки наших часів», про впадання Богу у Дніпро. Віддаючи належне львівському каштеляну Яну Сененьському, люстратору і «величному мужу», у справі вимірювання і точного показання місця впадіння Богу-Гіпаніса до Евскінського Понту – Чорного моря, автор сам називає місце впадіння Богу до моря «Овідієвим озером», «помітний там мур певний товстим шаром свинцю покритий, що в море на півмилі

³⁹ *Вирський Д.* Українське Подніпров'я у С. Сарніцького «Описі давньої та нової Польщі» (1585) // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 11, № 11. – С. 19–35.

видається. Згаданий Вітовт... до самого моря коня довівши, паном моря Сарматського себе оголосив». Розмірковування автора щодо назв Богу і Божка – меншої ріки поруч, що через «божество річки... древні люди пошановували в той час, коли племена були» – видає зацікавленого укладача і впевненого знавця реалій, очевидно, відвідувача багатьох описуваних місць.

Наводячи рядки про Київ і вперше визначаючи його вимірне точне місцеположення – 51°12" – 54°12" Сарніцький не може обійтися без критичних зауважень щодо чудес Печерського монастиря. Скептично згадуючи «римські байки» про північні та індійські чудовиська, він так само зі скепсисом зауважує про поширення «русами» чудес про героїв, яких «богатириями звать». Протестантський критичний погляд Сарніцького⁴⁰ на чудеса дозволяє йому зауважити, що причиною такого збереження мощів є специфічний клімат. Однак, він нотує, «...місцеві мешканці це пов'язують з релігією та приписують святості місця».

Перехоплене жалем авторське співчуття до тих, хто не знав географічних реалій українських теренів, головне до бранців, які потрапивши у ясир не відали місцевих шляхів і були приречені на загибель. Порівнюючи Сененського з імператором Антоніном Пієм, який написав книгу про римські дороги до варварських країв, аби можна було повернутись додому, автор зазначив: «Напевне не менш високо заслуженим є наш Ян Сенецький, який неприємний шлях виклав у тих ясних записках. Бо чутно про бранців, які при скіфах (татарах. – *Т. Л.*) або турках утримуються, бо хоча могли б себе час від часу з кайданів самі вирвати, але через незнання краю та шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж уникнувши каторги у пустелях блукати або від диких звірів бути з'їденим... Щоб якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного кого захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть».

Абетковий перелік географічних об'єктів із вказівкою широт і довгот розташування кожного із зазначених пунктів так чи інакше самим автором пов'язаний з його основними аналами. У пункті про охорону шляхів Сарніцький вказує дивитись третю книгу його праці, таким чином пов'язуючи ці два тексти у єдиний проект. Збережена лише частина начерку мапи Сарніцького, куди терени Надніпрянщини і Київ у тому числі не потрапили. Подальші зображення міста на пізніших мапах цілком укладаються у задані Сарніцьким географічні координати.

⁴⁰ До 1570 р. був кальвіністом.

У 2-й половині XVI ст. відвідувачі міста залишили не тільки текстові свідчення про нього, але й спробували показати його просторове розташування. Таким став подорожній щоденник німецького купця Мартіна Груневега⁴¹, який відвідав Київ у 1584 р. У його записках Київ представлений декількома малюнками-панорамами Верхнього міста, Печерська і Подолу, а також малюнки-схеми, які охоплюють всю його територію. Додатковими у тексті щоденника є вид Михайлівського собору, кресленник входу в лаврські печери і схема-план Києво-Печерського монастиря. Ці невеликі кресленики в тексті рукопису передають зовнішній вигляд і розташування основних споруд старого Києва XVI століття. Мартін Груневег також не забув про основний об'єкт міста – київський замок на високій горі, де традиційно розташовувалася резиденція київського воєводи. На малюнках київський замок був висунутий своєю вежею на рівень верхнього міста, позначеного знаком Софійського собору. Умовний малюнок замку в цілому відповідав збереженим його описам більш пізнього часу, він дійсно зображений «оточеним дубовими кілками з однією дубовою баштою біля мосту, де були будівлі... три світлиці в одному місці з двома сіннями, одна з бічною кімнаткою... Пекарня, дім для гостей, стайня, колодязь и два збройних склади...».

Пейзажі і види різних частин Києва, які пояснює текст щоденника розміщені в рукописі згідно з перебігом подорожі і відвідуванням Груневегом київських пам'яток, в якому також було зображено й описано планування міста: «Він (Київ. – *Т. Л.*) розкинутий на три частини, один бік трикутника складає Дніпро, зазначений № 4 на малюнку. Дві інші сторони упираються в гори, які на малюнку показані затемненими місцями. Білою площею посередині я зазначив розташування міста». Зазначені на малюнку номери в тексті мають пояснення і дають уявлення про шлях мандрівки М. Груневега. Так під № 2 на панорамі міста він позначив гостинний двір, де він зупинився; під № 5 вказав шлях, по якому прибув «через високу порослу лісом гору»; під № 3 позначив площу, «де стоїть католицький костел і монастир». Судячи з цих описів і зображень на малюнку, М. Груневег приїхав у Київ Львівською дорогою і зупинився на гостинному дворі на Подолі поруч з католицьким костелом, що був зображений на схемі у вигляді гострої дзвіниці і будинку з високими фронтонами. У своїх невеликих малюнках Груневег намагався відтворити архітектуру православних церков. Зображена (ймовірно, Хрестовоздвиженська)

⁴¹ *Исаевич Я.* Мартин Груневег та його опис Києва. Мартин Груневег. Славновісне місто Київ // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 211.

церква, поруч з Київськими воротами, що ведуть у Верхнє місто, завершується банею у формі цибулини. На малюнку Михайлівського Золотоверхого собору Груневег старанно переніс його пропорції й архітектурні особливості – світлові вікна барабану і правильну округлу форму бані з великим хрестом. Поряд з видовими зображеннями київських будівель автор відтворив схему-план Кисво-Печерського монастиря та його печери. Ймовірно, труднощі, що виникли перед ним через незнання лабіринтів печер, змусили зобразити територію лаври схематично у вигляді прямокутника, а печери і будинки передати значками квадратів. Центр Подолу, який найдетальніше описаний у мандрівника, оскільки саме тут він мешкав під час подорожі, означений площею з мурованою церквою Богородиці (Пирогощі) посередині поруч з ще однією дерев'яною неназваною церквою. Неподалік обох цих споруд зазначене місце «карвасару» – спотворене від тюркського слова караван-сарай, – тобто гостинний двір. Це цікаве зауваження, враховуючи специфіку київського Подолу, наводить на думку про орієнтальні впливи у системі його забудови. Цікавим є зауваження мандрівника щодо розмірів подільських дворів, які були такого розміру аби могли вмістити кілька возів: «Кожен двір має великий садок, город і багато будівель для худоби і людей. Все це розташовано тут і там, неначе доганяє одне одного. (Тут очевидно далось взнаки звичка автора до тісних вулиць і невеликих дворів! – *Т. Л.*) Кожен дім має лазню за таким зразком як у нас платні лазні, але розміром як мала кімнатка... В лазнях вони топлять щодня... Паркани коло будинків гарно збиті зі стоячих дощок... (Паркани особливо впадають у око спостережливому Гуневегові, бо він акуратно замальовує їх зразок. Огорожею Печерського монастиря також був зацікавлений патріарх Макарій – у 1654 р. він зазначив, що вона була із густо посаджених і колючих кущів агрусу. – *Т. Л.*) Все місто хоч і дерев'яне, проте добре збудоване».

Фіксація умовної позначки Києва на світових мапах і малювання київських парканів у щоденниках мандрівників є двома крайніми пунктами умовної лінії віртуального осягнення погляду на місто від найдавніших часів до XVI ст., на шляху якого зустрічається багато несподіваних деталей, що можуть змінити традиційні погляди на місто і його роль у світовій історії.

УДК 655.424"169":93/94(477).001

Юрій Мицик,

професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
д-р іст. наук

Наталя Пухальська,

доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
канд. філол. наук

ДРУКОВАНІ «ЛЕТЮЧІ ЛИСТКИ» КІНЦЯ XVII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія преси бере свій початок від німецького першодрукаря Йогана Гутенберга. Невдовзі з'явилися і перші друковані газети, які тоді називалися по-різному: «летючі листки» («Flüglblätter»), «відомості», «новини», «куранти», «авізи», тощо. Цікаво, що вже в третій за рахунком газеті висвітлювалися події, що стосувалися України. Мова йде про італійський «летючий листок», який сповіщав про взяття турками Кафи (Феодосії) у 1475 р. Такого роду видання користувалися величезною популярністю в європейській громадськості, вони оперативно інформували читачів про тогочасні події. Їхні відомості були зазвичай досить лаконічними, містили в собі інформацію переважно про події військово-політичної історії. У XV–XVII ст. рукописні та друковані «летючі листки» співіснували, але останні в міру розвитку друкарської справи стали домінуючими і в першій половині XVIII ст. майже повністю витіснили рукописні газети. Всі ці пам'ятки складають важливу частину величезного комплексу нарративних джерел, що їх називають «записками іноземців».

В українській історіографії на них увагу звертали ще літописці XVIII ст. (С. Величко), потім професійні історики (М. Бантиш-Каменський, Й. Бодяньський, М. Костомаров, М. Грушевський і, особливо, Іван Франко). Але на новий рівень дослідження даної категорії джерел підніс саме Веніамін Кордт (1860–1934), який до того ж став піонером вітчизняної картографії. Його праця-каталог давно стала класикою жанру¹. На жаль, через загальновідомі причини продовжувати справу В. Кордта в історичній науці материкової України було неможливо протягом тривалого часу і лише історики-емігранти, насамперед І. Борщак та Д. Дорошенко, плідно займалися розробкою даної проблематики². В самій же Україні зацікавлення нею поволі зростає від часів хрущовської «відлиги». Хоча важливий внесок у цю справу зробили М. Ковальський, Ю. Мицик, Д. Наливайко, С. Плохій та ін.³, однак до реалізації завдань, поставлених